

ABŞERONDA İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ LIAN BİTKİLƏRİN TAKSONOMİK TƏRKİBİ VƏ BOTANİKİ-COĞRAFİ RAYONLARI

Mehraliyev A.D., İbrahimov A.Ə.

AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağ, AZ 1004, Bakı, Badamdar yolu,40

*Tovuz Sosial-İqtisad kolleci

Təqdim olunan məqalədə Abşeronda introduksiya olunmuş və mədəni şəraitdə becərilən, eyni zamanda təbii floramızda rast gələn lian bitkilərin taksonomik tərkibi, dünyada və Azərbaycan florasında yayıldıkları botaniki-coğrafi ərazilər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: lian bitkilər, təbii flora, fəsilə, növ, *Actinidia* Linde, *Hedera* L.

Giriş

Lian bitkilər dayaq olmadan sərbəst, dik durmaq qabiliyyətinə malik gövdələri olmayan bitkilərdir. Bu bitkilər elastik gövdəyə sahib olduqlarından, inkişaf edib böyümələri üçün hər hansı dayağa istinad etməlidirlər. Dayaq olmadıqda isə torpaq səthi ilə sürünürlər.

Bu qrup bitkilər xüsusi bioekoloji xüsusiyyətlərə malik olmaqla, ayrı-ayrı orqanları – bığcıqları, tikanları, yarpaq saplaqları, zoğları və s. vasitəsilə dayaqdan "tutaraq" böyüyüb inkişaf edirlər.

Dayağa qalxma xüsusiyyətinə görə tədqiqatçılar lian bitkilərini 5 qrupa ayırmışlar [5]:

1. Tikanları vasitəsilə dırmaşanlar – Çoxçiçəkli qızılgül (*Rosa multiflora*); Hündür mərəvçə (*Smilax exelsa*) və s.
2. Hava kökcükləri vasitəsilə dırmaşanlar – Adi daşsarmaşığı (*Hederahelix*); Köklü tekoma (*Campsisradicans*) və s.
3. Zoğları vasitəsilə dolananlar – Yapon doqquzdonu (*Lonisera japonica*); Çin filbaharı (*Wisteria sinensis*) və s.
4. Yarpaq saplaqları vasitəsilə sarmaşanlar – Şərqi ağəsməsi (*Clematisorientalis*); Üzümyarpaq ağəsmə (*Clematis vitalba*) və s.
5. Bığcıqları vasitəsilə sarmaşanlar – Meşə üzümü (*Vitissylvestris*); Atlı qonaqotu (*Passiflora caerulea*) və s.

Tədqiq etdiyimiz lian bitkilər bioekoloji xüsusiyyətlərinə və istifadə xarakterinə uyğun olaraq landşaft memarlığının çox müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunan bitkilərdəndir. Bu səbəbdən də son illər həmin qrup bitkilərin çoxlu sayda yeni növ və formaları Azərbaycanda introduksiya olunmuşdur.

Material və metodika

Tədqiqatlar nəticəsində son illər lian bitkilərin AMEA-nın Mərkəzi Nəbatat Bağında kolleksiya sahəsi yaradılmış, bura müxtəlif yollarla – xarici ölkələrlə toxum mübadiləsi, həvəskar bağbanlar və iş adamları ilə əməkdaşlıq və s., yeni növ və formalar gətirilmiş, onların taksonomik tərkibi müəyyən edilmiş, bir sıra mühüm bioekoloji xüsusiyyətləri və tətbiqi sahələri öyrənilmişdir. Ümumilikdə 22 fəsiləyə 33 cinsə aid 86 növ və forma üzərində tədqiqat işləri aparılır

Növ və formaların təyini S.K.Çerepanovun [7], "SSRİ-nin ağac və kolları" [6], "Azərbaycanın ağac və kolları" [1], A.M.Əsgərovun "Azərbaycanın ali bitkiləri" [3] kitabları, eyni zamanda Kompüter texnologiyalarının müasir resurslarının köməkliyi və AMEA Botanika İnstitutunun Herbariumunda saxlanılan materialların təftişindən əldə edilmiş məlumatlar əsasında aparılmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Məlumdur ki, introdusentlərin introduksiya imkanları, onların formalaşdıqları coğrafi ərazilərin torpaq-iqlim şəraitinin yeni ərazilərdəki torpaq-iqlim şəraiti ilə qismən uyğunluğundan çox asılıdır. Bu uyğunluq nə qədər yaxın olsa, bitkilərin adaptasiyası, onların akalimatizasiyası daha asan başa gələr. Bununla yanaşı, tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur ki, introduksiyanın ən effektiv üsulu yeni şəraitdə bitkilərin toxum vasitəsilə çoxaldılaraq, onları lazımi istiqamətdə becərməklə yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqdır [2; 4].

Azərbaycanın təbii florasının cəmi 1%-ə qədərini lian qrupu bitkilərin təşkil etdiyini, onların əksəriyyətinin isə yaşıllaşdırmada aşağı effektiv olmasını nəzərə alaraq, iri yaşayış mərkəzlərimizin şaquli yaşıllaşdırılmasında nə qədər çətinliklərlə qarşılaşacağımız aydın olar. Ona görə də həmişə olduğu kimi indi də landşaft memarlığında şaquli yaşıllaşdırma elementləri olan lianların introduksiyası aktualdır.

Lian qrupu bitkilərin Azərbaycanda (Abşeronda) introduksiyası ilə bir çox tədqiqatçılar, xüsusilə T.H.Kazımova, keçən əsrin 70-ci illərində məşğul olmuş və yaşıllaşdırmada 25 növ lian bitkilərin tətbiqini tövsiyə etmişdir [5].

2011-ci ildən etibarən AMEA-nın Mərkəzi Nəbatat bağında lian bitkilərin kolleksiyası yaradılmış və burada Azərbaycanın təbii florasında rast gəlinən və müxtəlif ölkələrdən introduksiya olunan lian bitkilər toplanmışdır. Hazırda introduksiya işləri davam etdirilərək perspektivli növlərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat işləri davam etdirilir.

Kolleksiya sahəsində toplanmış lianların taksonomik tərkibi barədə 1 saylı cədvəldə ətraflı məlumat verilir.

Cədvəl 1

AMEA-nın Mərkəzi Nəbatat bağının lian kolleksiyası

№	Fəsilələr	Cinslər	Növlər	Forma	Növ sayı
1	2	3	4	5	6
1	<i>Actinidiaceae</i> Hutch.	<i>Actinidia</i> Lindl	<i>Actinidia polygama</i> (Sieb et Jucc.) Mig., <i>A. kolomikta</i> (Rupr.), Maxim.	–	2
2	<i>Apocynaceae</i> L.	<i>Vinca</i>	<i>Vinca major</i> , <i>Vinca minor</i> W. et K.	–	2
		<i>Trachelospermum</i> L.	<i>Trachelospermum jasminoides</i> L.	–	1
3	<i>Araliaceae</i> Juss.	<i>Hedera</i> L.	<i>H. helix</i> L., <i>H. pastuchovii</i> Voron, <i>H. colchica</i> C. Koch., <i>H. chrysocora</i> Walsh.	<i>H.h.bicolr</i> <i>H.h.tricolr</i>	4
4.	<i>Asclepiadaceae</i> R.Br.	<i>Hoya</i> R.Br	<i>Hoya carnosa</i> (L.f.) R.Br.	–	1
		<i>Periploca</i> L.	<i>Periploca graeca</i> L.	–	1
5	<i>Asparagaceae</i> Juss.	<i>Asparagus</i> L.	<i>A.plumosus</i> Baker	–	1
6	<i>Bignoniaceae</i> Juss.	<i>Campsis lour.</i>	<i>Campsis radicans</i> (L.)Seem., <i>C. grandiflora</i> , Thunb.	<i>Radicansx grandifloa</i>	2
7	<i>Fabaceae</i> L.	<i>Wisteria</i> Nutt.	<i>W. sinensis</i> (Sims.) Sweet., <i>W. floribunda</i> (Wild) D.C., <i>W. venusta</i> , Rehd <i>W. japonica</i> Sieb et Jucc.	–	4
		<i>Phaseolis</i> L.	<i>Ph. caracala</i> L.	–	1
		<i>Saesalpinia</i> L.	<i>Saesalpinia japonica</i> L.	–	1
8	<i>Caprifoliceae</i> Juss.	<i>Lonisera</i> L.	<i>Lonisera caprifolium</i> L., <i>L. flava</i> Sims., <i>L. japonica</i> , L., <i>L.henryi</i> Hemsl	–	4
9	<i>Canna baceae</i> L.	<i>Humulus</i> L.	<i>H. lupulus</i> L.	–	1

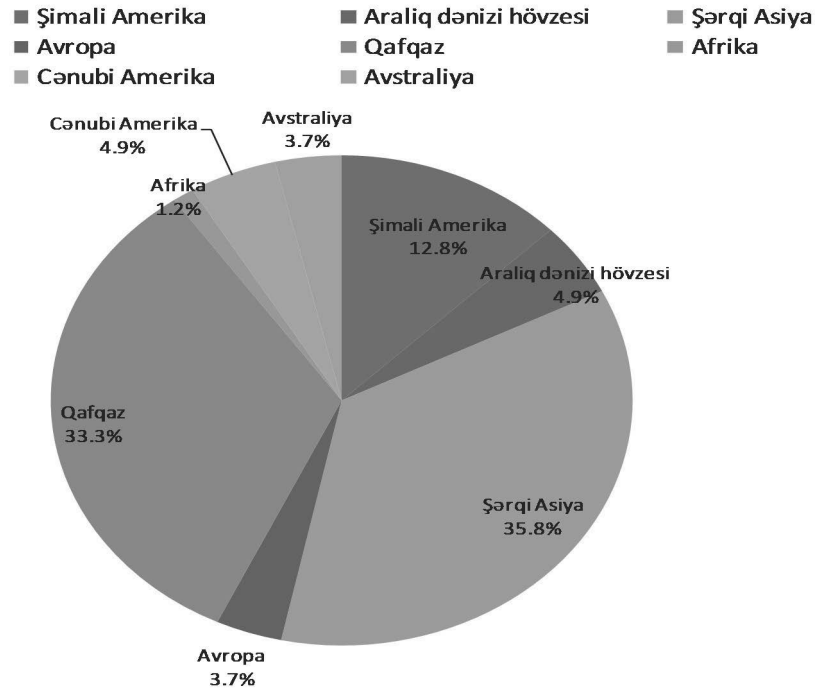
10	<i>Convolvulaceae</i> Juss.	<i>Calystegia</i> R.Br.	<i>C. sepium</i> L., <i>C. silvatica</i> (Kit) Griseb.	–	2
		<i>Convolvulus</i> L.	<i>C. arvensis</i> L., <i>C. cantabarica</i> L., <i>C. Commutatus</i> Boiss, <i>C. erinaceus</i> Ledeb, <i>C. lineatus</i> L., <i>C. persicus</i> L., <i>C. pilosellifolius</i> Desr., <i>C. Tricolor</i> L.	–	8
		<i>Quamoclit</i> L.	<i>Q. coccinea</i> L., <i>Q. pinnata</i> Boier	–	2
11	<i>Celastraceae</i>	<i>Euonymus</i> L.	<i>Euonymus japonica nana</i>		
12	<i>Chenopodiaceae</i> Vent.	<i>Hablitzia</i> Bieb.	<i>H. tomnoides</i> Bieb.	–	1
13	<i>Cucurbitaceae</i> Juss.	<i>Luffa</i> Mill.	<i>L. cylindrica</i> (L.) M. Roem.	–	1
		<i>Momordica</i> L.	<i>M. caharantia</i> L.	–	1
14	<i>Magnoliaceae</i> Juss.	<i>Schizandra</i> L.	<i>S. chinensis</i> L.	–	1
15	<i>Moraceae</i> Lindl	<i>Ficus</i> L.	<i>F. pumila</i> L.	–	1
16	<i>Nyctaginaceae</i> Juss.	<i>Bougainvillea</i> Corn et Juss.	<i>B. spectabilis</i> Willd., <i>B. glabra</i> Choisy.	<i>B. glabra-Aurantika</i>	2
17	<i>Oleaceae</i> Lindl.	<i>Jasminum</i> L.	<i>J. sambac</i> L., <i>J. officinale</i> L., <i>J. revolutum</i> L.	–	3
18	<i>Passifloraceae</i> Lindl.	<i>Passiflora</i> Juss.	<i>P. caerulea</i> L., <i>P. morifolia</i> Most., <i>P. foetida</i> L.	–	3
19	<i>Ranunculaceae</i> Juss.	<i>Clematis</i> L.	<i>C. vitalba</i> L., <i>C. orientalis</i> L., <i>C. montana</i> Buch-Cham., <i>C. Virginiana</i> L., <i>C. jackmanii</i> Moore., <i>C. vitisella</i> L., <i>C. heracleifolia</i> L.	–	7
20	<i>Rosaceae</i> Juss.	<i>Rosa</i> L.	<i>R. multiflora</i> Thunb., <i>R. moschata</i> herrm <i>R. arvensis</i> Thunb. Muds., <i>R. sosnovskiy</i> Tamam.	–	4
		<i>Rubus</i> L.	<i>R. idaeus</i> L., <i>R. caucasicus</i> Focxe	–	2
21	<i>Smilacaceae</i> Vent	<i>Smilax</i> L.	<i>S. excelsa</i> L., <i>S. aspera</i> L.	–	2
22	<i>Vitaceae</i> Juss	<i>Vitis</i> L.	<i>V. vinifera</i> L., <i>V. sylvetris</i> , C.C.Gmel, <i>V. Coignetiae</i> Pull., <i>V. labrusca</i> L.	–	8
			<i>V. amurensis</i> Rupr., <i>V. vulpina</i> L., <i>V. Aestivalis</i> Michx, <i>V. acerifolia</i> Raf		
		<i>Ampelopsis</i> Michx	<i>A. aconitifolia</i> Bge, <i>A. cordata</i> Micx, <i>A. heterophylla</i> Sieb et Jucc.	–	3
		<i>Parthenocissus</i> Planhc.	<i>P. inserta</i> A. Kerner, <i>P. quinquefolia</i> (L.) Planhc, <i>P. tricuspidata</i> Sieb et Zucc., <i>P. henryana</i> Hemsl,	–	4
		<i>Tetrastigma</i> Planhc.	<i>T. voinierianum</i> (Balteta) Pierra ex Cagner	–	1

Cədvəldən göründüyü kimi, yayılma dərəcəsinə görə birinci yeri *Vitaceae* Juss (16 növ) və *Convolvulaceae* Juss (12 növ) fəsilələrinə aid olan növlər əhatə edir. *Magnoliaceae* Juss (1 növ) və *Moraceae* Lindl. (1 növ) fəsilələrin nümayəndələri isə azlıq təşkil edir.

İntroduksiya olunmuş növlərdən *Hedera helix* L., *Hoya carnosa* R. Br., *Asparagus plumosus* Baker., *Campsis radicans* (L.) Siem., *Wisteria sinensis* (Sims.) Swet., *Lonisera japonica* L. və b. şaquli yaşıllaşdırmada daha geniş tətbiq olunan növlərdir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, tədqiq etdiyimiz digər növlər də bu və ya başqa dərəcədə yaşıllaşdırmada istifadə edilirlər.

Məlumdur ki, Abşeronun iqlimi mülayim, quru-subtropik xarakterlidir. Mənşə etibarlı ilə lian bitkilər rütubətli tropik və subtropik iqlim bitkilər olduğundan, onların Abşeronda introduksiyasında

bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Xüsusilə quru-isti və güclü küləklər bu qrup bitkilərə mənfi təsir edən amillərdəndir ki, bu amillər də Abşeron iqlimi üçün xarakterikdir. Bu səbəbdən də ayrı-ayrı botaniki-coğrafi rayonlardan əldə olunmuş introdusentlər müxtəlif perspektivlilik dərəcəsi göstərir. Abşeronda müxtəlif botaniki-coğrafi ərazilərdən introduksiya olunmuş lian bitkilərin növ tərkibi verilmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Abşeronda introduksiya olunmuş lian bitkilərinin botaniki-coğrafi rayonları

Cədvəlin analizindən məlum olur ki, introduksiya olunmuş növlərdən Abşeronda çoxluq təşkil edənləri Cənub-Şərqi Asiya və Qafqaz florası nümayəndələridir. Hesab edirik ki, Qafqaz elementlərinin çox olması, floranı əhatə edən ərazinin introduksiya zonası olan Abşeronla vahid botaniki-coğrafi rayon təşkil etməsidir.

Qafqaz florası nümayəndələri Abşeronda kolleksiya sahələrində çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, landşaft memarlığında onlardan az istifadə olunur. Bunun əsas səbəbi kimi dekorativlik baxımından həmin növlərin bir çoxunun aşağı göstəricili olmasıdır.

Həm kolleksiya sahələrində, həm də landşaft memarlığında daha çox rast gəlinən lian növləri Şərqi Asiya arealına daxil olan növlərdir. Həmin növlərin əksəriyyət təşkil etməsi, onların introduksiya imkanlarının genişliyi, eyni zamanda iqlim – ekoloji faktorların uyğunluğu ilə əlaqədar izah oluna bilər.

Beləliklə, Abşeronda introduksiya olunmuş lian bitkilərin taksonomik tərkibinin analizi və yayıldıqları botaniki-coğrafi rayonlardan introduksiya imkanlarının təhlili göstərdi ki, Abşeronda ən çox Şərqi Asiya və Qafqaz, ən az isə Afrika və Avropa florası elementləri yayılmışdır.

Abşeronda introduksiya olunmuş lian bitkilərinin botaniki-coğrafi rayonları

Cədvəl2

Şimali Amerika	Aralıq dənizi hövzəsi	Şərqi Asiya	Avropa	Qafqaz	Afrika	Cənubi Amerika	Avstraliya
<i>Ampelopsis cordata</i>	<i>Convolvulus tricolor</i>	<i>Actinidia kolomicta</i>	<i>Clematis Heracleifolia</i>	<i>Clematis vitisella</i>	<i>Asparagus plumosus</i>	<i>Bougainvillea spectabilis</i>	<i>Passiflora morifolia</i>
<i>Campsisradicans</i>	<i>Vinca major</i>	<i>A.polygama</i>	<i>Parthenocissus tricuspidata</i>	<i>Calycyctegia sepium</i>		<i>B.glabra</i>	<i>P.foetida</i>
<i>Clematis virginiana</i>	<i>Vinca minor</i>	<i>Ampelopsis heterophylla</i>	<i>Smilax aspera</i>	<i>C. sylvatica</i>		<i>Phosaeolus coracala</i>	<i>tetrastigma voinierianum</i>
<i>C. jackmanii</i>	<i>Trachelospermum jasminoides</i>	<i>A. aconitifolia</i>		<i>Convolvulus arvensis</i>		<i>P.caerulea</i>	
<i>Parthenocissus inserta</i>		<i>Campsis grandiflora</i>		<i>C. cantabarica</i>			
<i>P. quinquefolia</i>		<i>Clematis montana</i>		<i>C. commutatus</i>			
<i>Vitis labrusca</i>		<i>Caesalpinia japonica</i>		<i>C. erinaceus</i>			
<i>V.aestivalis</i>		<i>Hoya carnosa</i>		<i>C. lineatus</i>			
<i>V. acerifolia</i>		<i>Jasminium revolutum</i>		<i>C.persicus</i>			
<i>V. alpina</i>		<i>J.sambac</i>		<i>C.pilosellifolius</i>			
		<i>Lonisera japonica</i>		<i>Clematis fitalba</i>			
		<i>L. henryi</i>		<i>C. orientalis</i>			
		<i>Luffa cylindrica</i>		<i>Hedera colchica</i>			
		<i>Momordica charantia</i>		<i>Hablitisia tomnoides</i>			
		<i>Parthenocissus henryana</i>		<i>Hedera helix</i>			
		<i>Quamoclit coccinea</i>		<i>Hedera pastuchovii</i>			
		<i>Rosa multiflora</i>		<i>H. chrysocarea</i>			
		<i>R. moschata</i>		<i>Humulus lupulus</i>			
		<i>R. arvensis</i>		<i>Jasminum officinal</i>			
		<i>Schizandra chinensis</i>		<i>Lonisera flava</i>			
		<i>Vitis amurensis</i>		<i>L. caprifolium</i>			
		<i>V.coignetiae</i>		<i>Periploga graeca</i>			
		<i>Wisteria sinensis</i>		<i>Rubus canasicus</i>			
		<i>W.floribunda</i>		<i>Rosa sosnovskii</i>			
		<i>W. venusta</i>		<i>Smilax exelisa</i>			
		<i>W.yaponica</i>		<i>Vitis sylvestris</i>			

Ədəbiyyat

1. **Azərbaycanın** ağac və kolları. II c., Bakı, 1964, 220 s.
2. **Bayramov A.Ə.** Quru subtropik şəraitdə bitkilərin introduksiyası üçün perspektivli mənbələr və onların ekoloji-tarixi əsaslandırılması. AMEA-nın "Məruzələr"i, № 4-6, "Elm", Bakı, 2004, s. 232-236
3. **Əsgərov A.M.** Azərbaycanın ali bitkiləri. III c, Bakı, "Elm", 2008 , 244 s..
4. **İbadlı O.V., Mehraliyev A.D.** Sarmaşan bitkilər sorağında. Bakı, CBS, 2012, 222 s.
5. **Kazımova T.H.** Yaşıllaşdırmanın əhəmiyyəti. Bakı, "Elm", 1975, 46 s.
6. **Деревья и кустарники СССР.** Под ред. С.Я.Соколова.Т.VI, М.:АН СССР, 1962,378 с.
7. **Черепанов С.К.** Сосудистые растения России и сопредельных государств. СПб: Мир и семья, 1995, 192 с.

Мехралыев А.Д., Ибрагимов А.А.

БОТАНИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ РЕГИОНЫ И ТАКСОНОМИЧЕСКИЙ СОСТАВ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ НА АПСШЕРОН ЛИАН

В статье приводятся сведения о интродуцированных на Абшерон и выращенных в условиях культуры лиановых растений, таксономический состав лиан местной естественной флоры, а также их ботанико-географические территории распространения в мировой и азербайджанской флоре.

Ключевые слова: лианы, естественная флора, семейство, виды, *Actinidia* Linde, *Hedera* L.

Mehraliyev A.D., Ibragimov A.A.

TAXONOMIC COMPOSITION AND BOTANIC-GEOGRAPICAL REGIONS OF INTRODUCED LIAN PLANTS IN THE ABSHERON

In the presented article have been reserched lian plants which introduced in Absheron and grown in natural condition, the taxonomic composition of the lian plants of the local natural flora, and their botanical and geographic regions in the world and Azerbaijan flora.

Keywords: lian plants, natural flora, family, species, *Actinidia* Linde, *Hedera* L.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.IX.2018